

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

НАШ ЈЕЗИК

НОВА СЕРИЈА

Књига XVI, св. 3.

БЕОГРАД, 1967.

НЕВОЉЕ РАДА НА НАШИМ ОПИСНИМ РЕЧНИЦИМА

Ваљда се ни у једном послу лингвистички радник не среће с толико разноврсног и на свој начин занимљивог језичког материјала као при изради великих описних речника. За лингвистичког ентузијасту то значи много; али је лексикографски посао пун разних специфичних невоља и замки и оптерећен сложеним и мучним компромисима, који наше лексикографе стављају пред неугодан избор: или се мирити с њима — макар колико нерадо, или се мирити с перспективом да послови остану неурађени.

Нека ми буде допуштено да — не чекајући да то уради стручна критика наших описних речника — укажем на неке такве моменте. Нека ове напомене буду уместо осврта на актуелну критичарску кампању којом је „поздрављена“ појава првих књига речника двеју Матица, уместо коментара чињенице да је неколико томова великог речника Српске академије наука и уметности остало код нас практично непримећено (ако изузмемо један покушај обезвређивања) — док је стручна јавност појединих страних земаља обавештавана о њему ажурно и коректно, а и уместо одговора на усмену и полуауторизовану супструкцију таквога става, из које исклија тек покоја јавно и конкретно изречена и потписана критичка реч.

Компромис између исцрпности и рационалног обима

Лексичка грађа коју би из овог или оног разлога било вредно показати стручној јавности далеко надмашује обим речника на који је спреман и најамбициознији издавач.

Нужан је, дакле, одбир; а то је један од најнеугоднијих поступака у лексикографском раду. И ишло би то некако

ако би лексикограф имао да прави ужи избор из шире грађе која је већ објављена, доступна бар стручном читаоцу. Али за наше лексикографе оставити нешто изван обраде значи осудити га да никад и не дође до читалаца, значи умртвити, у крајњој линији затрти једну језичку јединицу или један лингвистички податак. Отуда је лингвистички радник кад мора спроводити такав одбир у исто тако неприродној ситуацији као кад љубитељу животиња падне у део да изврши одстрел дивљачи којој нема места у пренасељеном резервату.

Није онда чудо што се догађа да радник на речнику и несвесно тежи да тај незахвални посао препусти својим коауторима; и није чудо што се сва сажимања покажу недовољнима, тако да обим датог речника више зависи од богатства расположиве грађе него од претходних замисли.

*Компромис између комплексности појма
и сажетости дефиниције*

Из обзира према приручној и практичној намени речника, у циљу штедње простора, а и као данак уходаним обичајима — веома је ограничен текст који лексикограф има право да напише у своје име. И у најсажететијем чланку лингвистички радник има места и права да каже нпр. „исправљам погрешни податак из тог и тог извора”, или „овај податак преузимам од другог аутора, а овај је мој”, или „могућно је и другачије тумачење, али ми ово изгледа вероватније”, или просто „немам довољно података за сигурнији закључак” — итд.; у описним речницима, међутим, такав се луксуз не допушта.

А то значи да ће највећи део резултата и сазнања до којих дође лексикограф остати иеизречен, да ће лексикограф остати лишен заштите различитих ограда, опрезнијих формулација, позивања на друге испитиваче, да ће мноштво нових података и закључака остати неистакнуто, неприметно чак и за другог лексикографа.

При томе треба имати у виду да има веома много речи које се не могу дефинисати тачно и сажето, него би за

тачније представљање појма био неопходан доста опширан и слободно формулисан текст (што се у лексикографским колективима нерадо допушта, не само ради уштеде у простору него и да се избегне разноликост и дуга и сложена договарања око формулација); уп. нпр. однос речи *ситан* и *дробан*, *украсти* и *смотати* итд. Има, сем тога, доста речи где се егзактност неће постићи ни опширнијом дефиницијом у уобичајеном стилу. Нпр. за *набрати* намеће се дефиниција *убрати у већој количини*, али се она спотиче о примере као „Мало си набрао јагода”; *убрати у одређеној количини* сувише је неутрално, јер је ипак за тип *набрати* својствено кумулативно значење. Неопходно би било у таквим и многим другим случајевима прибећи стручном, лингвистичком језику, који се — опет — избегава због практичне, популарне намене описних речника.

У таквој ситуацији лексикограф је веома често принуђен да формулише дефиницију *з н а ј у ћ* и да је она само приближно објашњење, само припомоћ читаоцу ако не прозре смисао речи из самог примера.

Опет због популарне намене речника, а и као данак обичајима, лексикограф је принуђен да дефинише чисто енциклопедијске појмове; откуд је посао једног лингвистичког радника да објашњава појмове као што су *електрицитет*, *динамика*, *вишак вредности*? Излаз би, наравно, био цитирање; али за веома много таквих појмова, за чије је објашњење компетентнији неко други него лингвисти, неће се у расположивим приручницима наћи дефиниција онога типа и стила какав тражи описни речник. Једва да је коме потребан и духовни екхибиционизам на који је принуђен лексикограф кад дефинише такве основне појмове као што су *време*, *простор* и сл.

Компромис између темпа и квалитета израде

Лексикограф зна да је сасвим мало речи (ако их уопште има!) које се могу исцрпно обрадити и изоловано, без напоредног разматрања других чланова истог система; зна да би при обради каквог предлога, везника, заменице, броја

итд. било лингвистички нужно да се напоредо разгледа и обради још велики број речи истог функционалног низа; зна да је обрада појмовне речи непотпуна без напоредне обраде речи истог или сличног значења; зна да би веома велики број речи требало подвргнути опсежној анкети; зна да би за егзактније и систематичније одређивање акцента мало познатих речи често било нужно имати увид у акценат свих знатнијих речи подударног склопа; зна да би за дефинисање стручних појмова требало имати консултативну помоћ читавог штаба врхунских стручњака разних специјалности, какав не може обезбедити ни једна академија наука.

Зна, на жалост, и то да је то све н е м о г у ћ е, да пада пред неумитном аритметиком у којој су релевантне величине голем обим посла, ограничене кадровске снаге и нужност неке самерљивости времена израде, а и још штошта. Али и да није тог упорно присутног, исцрпљујућег императива темпа и количине (који се и појачава уговорима с издавачима и финансијерима), опет би остајало доста недоступнога: нужно је водити рачуна о етимологији (и онда кад се уз реч не даје податак о пореклу!), а етимолошког речника немамо; мора се имати у виду синонимика, а синонимског речника немамо; нужно је водити рачуна о регионалности језичких појава, а дијалектолошки атлас тек је у припреми; треба систематизовати акценат, а акценатске категорије остају необрађене; и први инверзни речник, без којег је систематска обрада акцента незамислива, добили смо тек прошле године (и то захваљујући немачким издавачима, јер се нпр. у Београду није нашло неколико милиона старих динара да се финансира израда таквог речника).

А све је то, опет, за лексикографа један мучан компромис са самим собом, јер је свестан да на одређеној граници штета од успоравања постаје већа од добити која истиче из вишег нивоа обраде, што значи да је принуђен да обрађује лингвистичке појаве слабије него што би могао и да пише о ономе о чему и не би писао (јер нема довољно података и потребан апарат); а то значи и да снижава критеријуме којих се иначе држи у индивидуалном раду на слободно пробраним темама.

Коауторски компромис

Доста су ретки случајеви да се метод, прилаз и начин рада разних аутора сложе у мери која омогућује стварно, ефикасно и добровољно коауторство. Напротив, коауторство у већим речницима углавном је принудно, опет резултат ну-жне аритметике, јер је количина посла толика да је у разумном року могу савладати само већи стручни колективи. При томе то су тела која се нису конституисала по начелу подударности у методу, начину рада и стручној оријентацији, него игром веома разноврсних околности. Резултат тога је да се у коауторској спрези набу стручњаци веома различитих лингвистичких оријентација, нпр. дијалектолог, синтаксичар, акцентолог итд., па и људи без лингвистичке специјализације; сем тога, набу се заједно људи од којих је сваки на свој начин — неизбежно различито — оценио однос између императива рокова и темпа и императива акрибије и систематичности.

У таквој ситуацији стварна подударност метода и третмана лексичког материјала готово је исто толико невероватна колико, рецимо, у различитим прилозима које објављује један часопис. До потпуније методолошке уједначености долази се тек комбинованим деловањем кадровске селекције, смишљене поделе посла и постепеним сазревањем ауторског колектива, заправо стварањем лексикографске школе. Без тога речник остаје збирка доста различитих лексикографских прилога, обједињена више техничким узусима него јединством лингвистичког поступка. Па и ти принципи техничке обраде и организације излагања својеврстан су компромис, и у ствари не одговарају у целини замислима ниједног од коаутора.

Критичари без компромиса

Критичара описних речника има ваљда бар колико и корисника; и то је природно, јер речник садржи свима доступну материју, која се црпе из језичког осећања целокупне језичке заједнице. Али и кад је реч о званичним кри-

тичарима, онима који објављују своје оцене, просечни критичар описног речника — бар у свести лексикографа — нарочитог је типа и приступа.

Ако нпр. неки дијалектолог — макар и веома невешто, чак неуко и са много грешака — опише одређени говор, рецензент ће по правилу скренути пажњу читаоцима на то колико се знало о том говору пре најновијег рада и колико се то мења с његовом појавом, колико се стручна литература попуњава тим радом, у чему се модификују и исправљају раније представе о појединим појавама. Наш стандардни лексикографски критичар неће, међутим, себи задати труда да макар једним лако доступним примером илуструје колико се увид у нашу лексику проширује с новим речником; нпр. да непуне две странице речника двеју Матица, колико је посвећено речима које почињу са *звр-*, доносе (у поређењу са досад најупотребљивијим речницима, какав је Броз—Ивековићев, Ристић—Кангрин, Бенешихев и др.) на десетине нових лексичких јединица и података:

звр (узвик): А кола *звр*, па на велика врата;

зврј (зврјање, зврка);

зврјав: Зашкакља га муха *зврјавим* крилашцима;

зврк точкова (а не само *зврк* = чигра, „радиш“ и сл.);

фризура на звркове;

зврк од оструга, мамуза;

звркан (зврндов) и његови „хипокористични“, заправо иронични деривати *зврка* и *зврко*;

звркнул: Хоће да га појаше као будаластог и *звркнутог*;

звркоња: А ти, *звркоњо*, пусти ме на миру;

зврктети одн. *зврктјети* (а не само *зврктати*);

зврлати: Живот је шумио и *зврлао* као строј;

зврљати: *Зврљали* су аероплани;

зврљити: Очи *зврљаху* по собама;

зврљоок (разрок): *Кривоврат*, *кривоног*, *зврљоок*;

зврндав: Цигани *стружју* по лабавој, *зврндавој* жици;

зврндалица (бучна направа): Станите с том проклетом зврндалицом;

зврндара (опет мува);

зврнциати: Зврнциале су бројке по зраку као јато муха;

зврнчати (опет мухе зврнче);

зврњало (скитница, луњало);

зврцати: Зврца по Америци и ради за америчке богаташе;

зврцкаст: Весела, зврцкаста Мица;

зврцнути се (прстом по челу);

зврчаво: Црв је зврчаво разарао постељу;

зврчак (пored зврк, колутић на мамузи, острузи);

зврчати: Попац је зврчао.

Све ће то по правилу измаћи пажњи или бар отвореном признању најгласнијег лексикографског критичара; али ако се сети које испуштене речи (нпр. *зврндан*), удариће је на велика звона и довести у питање много шта у погледу рада, па и личности лексикографа. — Да му помогнемо: није у секцији *звр-* испуштена само реч *зврндан*, него и *зврјаљка*, *зврк у коси на темену* (венац, цвет косе), *зврк на еретену* (прстен), *зврк у везу* (мотив), узвик *зврк*, *звркало*, *звркаста брзина окретања*, *звркати*, *звркац* (узвик), *звркета*, *зврклица*, *зврковати*, *зврколик*, *зврколити*, *звркотина*, *звркула*, *звркут*, *звркутати*, *звркуша*, *зврле*, *зврлекан*, *зврлекати*, *зврлекнут* (ћакнут), *зврлекнути*, *зврлекуља*, *зврлецати*, *зврљив*, *зврљов*, *зврн* (узвик), *зврнда*, *зврндак*, *зврндакати*, *зврндарати*, *зврндија* (тричарија), *зврндован*, *зврндовлук*, *зврндуља*, *зврнзов*, *зврнкати*, *зврњати*, *зврњаљка*, *зврџан*, *зврџанка*, *зврџка* — и још би се тога могло набројити, као што ће се моћи свако уверити кад изађе VI том Речника Српске академије наука и уметности. Али ко може јемчити да ће и овај академијски речник, упркос предвиђених не мање од двадесет томова и једва мање од 400 000 речи, обухватити све, да се неће употребити речи као „зврндај“, „зврктај“, „зврцарати“, „зврцов“, „зврндара“ итд. итд.? Срећом, нико то не може зајемчити; кажем срећом, јер кад би се

зауоставила творба нових речи, значило би да нешто није у реду у духовном или душевном животу нације.

Дешава се и то да озбиљне прекоре непотпуности речника упућују људи који запазе да је испуштена нека реч из њиховог родног говора, иако постоји практично трајни конкурс и апел да се скупљају речи из народа; што се није нико нашао да то уради у његовом родном месту, критичар је готов да упише у грех сваком другом пре него себи.

Наравно, не вреди ни очекивати од стандардног критичара да ће утврдити и регистровати све оне ситне поправке и нове податке које лексикограф додаје ономе што се до тада лингвистички знало о некој речи — од акцента и граматичких координата до нормативне вредности и значењске нијансе. Много од тога остаће неприметно и за најдобронамернијег и најпозванијег критичара, просто зато што се лексикографски поступак не региструје, а налази и закључци само се посредно одражавају у дефинисању и семантичкој филијацији; добро решење може, према томе, или просто значити да је обрађивач био срећне руке или бити резултат приметних тражења и испитивања, а слабо решење може бити или просто омашка (понекад и штампарска грешка) или стварна заблуда у коју је упао аутор. Којим је поступком валоризивао основни значењске садржај и утврђивао међусобни однос нпр. речи *зврјати*, *зврктати*, *зврлати*, *зврљати*, *зврндати*, *зврнциати*, *зврнчати*, *зврчати*, зашто се одлучио на баш таква решења — лексикограф нема ни простора ни права да и најсажетије региструје и објасни; ко може знати колико потпуно узалудног посла (јер се није дошло до решења) изазове пример типа „Ој Милице, лијепа дјевојко, што се јеси тако *зжаштрла*“; ко ће имати у виду да нпр. карта звезданог неба или систематика сисара представља радно средство лингвистичког радника?

Основно мерило вредности, успелости или неуспелости описног речника морало би бити колико је он за језичког стручњака, практичара и уметника као радно средство и извор информација и материјала употребљивији од раније доступних, колико је нова пројекција лексичког блага богатија, потпунија, систематичнија, репрезентативнија.

Међутим, критика описних речника хвата се често за периферне детаље. Судити о вредности описног речника према томе колико су систематично и потпуно дефинисани нпр. астрономски појмови практично је исто толико дефектно као кад би се о вредности астрономског научног дела судило по лепоти и сликовитости језика; оцењивати описни речник на основу етимолошке разрађености и уједначености података о пореклу речи (који овде имају улогу нормативне и стилистичке информације) исто толико је једнострано као кад би се о вредности етимолошког речника судило на основу потпуности и прецизности семантичких идентификација речи које се етимолошки третирају. Ономастика (лична и географска имена и етници) у ствари представља периферни елеменат описног речника и у извесном смислу факултативни део његовог лексичког фонда, више илустрацију одговарајућих језичких категорија него систематску обраду ономастичког материјала; а опет је вероватније да ће критика обратити пажњу на то него на такве кључне елементе опште лексике као што су заменице, предлози, везници, модалне речи, помоћни и слични глаголи итд. Нека би се за оваква оцењивања и нашло оправдања; али један други поступак просто наводи на невеселе асоцијације: кад стручни или нестручни критичар упери увеличавајуће објективе и почне трагати за периферним и формалним детаљима који ће му дати вечито ефикасну могућност да изгради или пригради негативну политичку карактеристику речника, односно његових аутора. Као да речник *решава* политичка питања, као да је практично могућно дефинишући рецимо „англофил” обезбедити паралелну формулацију за „германофил”, „русофил” итд. и обезбедити да неки смер поклонштва и привржености не буде превиђен, као да лексикографски није важније одредити опште значење речи „демократија” него описати различите употребе и злоупотребе тога појма!

Чему лексикографија?

Кад приступа великим лексикографским подухватима, нашем лингвистичком раднику морало би бити извесно:

— да ће једном у суштини анонимном послу морати посветити толико рада колико би — бар количински — било у индивидуалном раду довољно за читаве серије лингвистичких студија (наравно ако би неким „смјером путоказа“ допро до издавача);

— да ће много онога што испита и закључи морати оставити неречено, а и оно што каже и покаже остаће у стручној дискусији незапажено, или чак искоришћено а непоменуто; кад нпр. неки синтаксичар објави у часопису расправу о једном везнику, то улази у његов списак радова и улази у литературу на коју су каснији испитивачи дужни да се позивају — али ако се у описном речнику тај везник обради и много успешније, неће се ни знати ко је то урадио;

— да ће због колективног карактера посла бити суодговоран и за туђе грешке (чак и штампарске), да неће моћи спроводити низ поступака које сматра оправданим а да ће се морати придржавати којечага што лично не сматра умесним;

— да ће морати да обрађује и оно за што није нити позван нити вољан, при томе понекад уз ризик да му се придене неки од епитета којима обилује наш језик или наша језичавост; јер има много речи које је на овај или онај начин деликатно дефинисати, а лексикограф нема право да прескаче речи које му је тешко обрадити (уосталом, и случајна празнина у грађи може изгледати као намерни, тј. злонамерни гест);

— да су евентуалне похвале (за које су способни изгледа само инострани рецензенти) у најбољем случају безличне, упућене нпр. установи, понекад чак и не сасвим прецизно адресиране — док је за критику много вероватније да ће бити упућена директно на адресу аутора као личности, понекад и у тону какав се обично избегава у нормалном друштвеном саобраћају;

— да ће се над спорошћу његовог посла вајкати и они који су вишеструко мање дали ауторског прилога лингвистичкој или др. науци, да ће се над грешкама (стварним или

фиктивним) згражавати и они који нису у стању да их избегну ни у рецензији, где им стоји на вољу да одаберу што хоће и прескоче што хоће (а то лексикографи не могу); да ће радити у установама које грчевито покушавају да упркос материјалној незбринутости одрже минимални континуитет лингвистичког рада — а изазиваће грдне прекоре ако један рецимо четворотомни речник кошта заједницу колико један промашени филм;

— да, ма како се односио према послу, не може избећи материјалне грешке, јер су подаци најчешће недовољни за сигурне закључке, а истргнути цитати (од којих се састоји лексикографска грађа) често су пуни замки; после десетина разних имена ветрова нимало нас неће изненадити да и реч *великан* значи ветар — у примеру „Ах, кад загуди великан врховима густа јелашја, и кад засвира игласто борје, и кад зашуми густо бучје . . . калуђер дршће“ — а ипак је то материјална грешка, јер *великан* у овом примеру није ветар него нешто сасвим друго.

Откуд се онда ипак регрутују наши лексикографи? (Једна ограда: изгледа да се последњих година више и не регрутују.)

Различити путеви и мотиви доводе до таквог опредељења или ангажовања: неки нису имали избора, неки су попустили наговарањима или властитом „романтизму“ и не знајући ни приближно у што се уваљују. Али није само то.

Ипак је нужно да се већ једном расеца зачарани круг међусобног ишчекивања разних речника — описног, синонимичног, нормативног итд.

Ипак су речници ваљда најдуговечнија лингвистичка дела. Превазићи ће се Маретићева граматика, позаборавиће се његов превод Хомера — али ће Рјечник ЈАЗУ (у који је Маретић унео свој драгоцен прилог) и даље бити активни приручник многих слависта у свету; много је вреднога дала руска лингвистика, али је мало шта од њених остварења толико употребљавано колико нпр. Даљев *Толковый словарь*.

Ипак су многи речници далеко надживели критике, па и поруге, које су знале остати више сведочанства о људима и обичајима него о делу којему су упућене.

Ипак је појава сваког речника богатијег од његових претходника велики културни догађај; ипак би било културно недело отежавати и пресецати велике лексикографске подухвате и осуђивати уметнике и занатлије речи да се и даље злопате, да крпаре и импровизују сапети непотпуношћу обрађене лексичке грађе и сиромаштвом постојећих лексикографских приручника.

Митар Пешикан